

**İSLÂM DÜNYASINDA LİDERLİK REKABETİ:
MEMLÛK – İLHANLI MÜCADELESİ
BAĞLAMINDA SULTAN MUHAMMED B.
KALAVUN'UN HAC ZİYARETLERİ**

COMPETITION FOR THE LEADERSHIP IN THE ISLAMIC
WORLD: HAJJ VISITS OF SULTAN MUHAMMAD B.
QALAWUN IN THE CONTEXT OF THE MAMLUK-
ILKHANID STRUGGLE

Kâzım UZUN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Haziran 2023
Kabul: 7 Ağustos 2023

Article Info

Received: June, 30, 2023
Accepted: August, 7, 2023

Öz

İslâm dünyasında liderlik hilafet makamında tecessüm etmiştir. Fiilî yön ve boyutlarının yanı sıra, bu makam yüzyıllar içerisinde geleneksel ve temsili bir boyut da kazanmış ve hatta belirli bir noktadan itibaren makamın bu geleneksel hususiyeti uhdesindeki eylemsel güç ve tesirinden daha etkili ve önemli bir hal almıştır. Bununla birlikte, 1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgali ve Abbâsî Halifesi'ni katli Müslüman dünya açısından bir travmaya ve aynı zamanda birtakım belirsizliklere neden olmuştur. 1250'ler itibarıyla, uzun süreden beri halifelerin çok tesirli eylemsel bir gücü haiz olmadıkları malumdur. Ancak hilafet makamının İslâm dünyasındaki geleneksel temsili değeri Bağdat'ın işgaliyle yok olmamış, dolayısıyla da bu noktadaki toplumsal beklenti varlığını korumuştur. Sultan Baybars bu beklentiyle, özelde kendi iktidarı ve genelde Memlûklerin İslâm dünyasındaki siyasi ve sosyo-dinî hedeflerini birleştirerek, yaklaşık üç buçuk yıllık bir aradan sonra, Abbâsî soyundan bir kişiye biat edip hilafet makamını 1261 yılında Kahire'de ihya etmiştir. Böylece, tıpkı erken tarihinde olduğu üzere, devingen bir zeminde anlaşılması ve kavranması gereken hilafet Memlûkler himayesinde yeni bir sürece girmiştir. Bu yeni süreç İslâm dünyasındaki liderliğin geleneksel tezahürü olan hilafet makamının korunduğu, ancak bununla birlikte, Müslüman dünyadaki liderlik iddiasının başka vasıtalar üzerinden de ifade edilmeye başlandığı bir neticenin oluşmasında işlerlik göstermiştir. Bu ifadelerden en önemlisi Hicaz'ın, dolayısıyla da Harameyn'in hâkimiyeti ve himayesidir. Tabii olarak bu durum Memlûkler öncesinde, Memlûkler zamanında ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; kazim.uzun@ege.edu.tr;
ORCID: 0000-0003-0302-5863; İzmir-Türkiye

sonrasında yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak farklı uzamları ve pek çok yönü bulunan, ayrıca tetricî şekilde gelişen bir süreç meselesidir. Bununla birlikte, Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde Memlûk-İlhanlı ilişkileri ve Sultan'ın bu dönemdeki üç hac seferi işaret edilen bağlamda özellikle önemlidir ve bir kırılma noktası teşkil etmiştir. Bu çalışmada, mezkûr yeni liderlik iddiasının ifade biçiminin oluşum ve gelişiminde Memlûk-İlhanlı ilişkilerinin rolü ve Sultan en-Nâsır Muhammed'in bu süreçteki üç haccının etkisi tespit ve tetkike çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, İlhanlılar, Hac, İslâm Dünyası, Liderlik, Hilafet

Abstract

The leadership in the Islamic world is embodied in the caliphate. This maqam has also obtained a traditional and representative dimension over the years, and at some point, this traditional characteristic of the maqam has become more effective and vital than its operational power and influence. However, the Mongol invasion of Baghdad in 1258 and the assassination of the Abbasid Caliph brought trauma and uncertainty to the Muslim world. It is well known that by the 1250s, the caliphs had failed to wield much power for a long period. However, the caliphate's traditional representative value in the Islamic world was not eliminated by the occupation of Baghdad; therefore, the societal expectation at this moment was kept. With this expectation in mind, Sultan Baybars, combining his own power in particular and the political and socio-religious goals of the Mamluks in the Islamic world in general, paid allegiance to someone from the Abbasid lineage and restored his caliphate in Cairo in 1261, following a three-and-a-half-year gap. Thus, the caliphate, which should be understood and grasped on a dynamic basis, entered a new period under the auspices of the Mamluks. However, this new process has been effective in the formation of a result in which the claim of leadership in the Muslim world has begun to be expressed through other means, as well as the preservation of the caliphate, which is the traditional manifestation of leadership in the Islamic world. The most essential among these means is the Hijaz's and Haramayn's dominance and protection, which is shaped by a process of various aspects that also evolves gradually in relation to the events that occurred before, during, and after the Mamluks. However, the Mamluk-Ilkhanid relations during Sultan an-Nâsır Muhammad's third reign, especially Sultan's three pilgrimages during this period, are particularly significant in this context and marked a breaking point. This paper attempts to unravel the importance of Mamluk-Ilkhanid relations in the construction and growth of the aforementioned new leadership claim, as well as the effect of Sultan an-Nâsır Muhammad's three pilgrimages in this process.

Keywords: The Mamluks, The Ilkhanids, Hajj, Islamic World, Leadership, Caliphate

Giriş

Mekke ve Medine'nin (Harameyn) İslâm dinî ve tarihindeki merkezî konumları malumdur. Burası 1258 yılına kadar merkezî İslâm devletine bağlı valiler aracılığıyla yönetildi ve İslâm dünyasında değişen güç dengelerinin

yerelde yansımaları oldu. Haremeyn Abbâsîler zamanında doğrudan merkezden atanan veya sonraları daha çok Mısır'a hâkim olan valilerden seçilen yöneticiler aracılığıyla idare edildi. Bununla birlikte, Fâtımîlerden itibaren Hz. Hasan soyundan gelen emîrlerin (şerifler) idaresine verildi¹. İslâm dünyasındaki hâkim unsura bağlı yarı özerk bir görüntü sergilemekle birlikte, Haremeyn idarecileri zamanın Müslüman liderlerine bağlı bir siyaset takip ettiler ve bunun karşılığı da Haremeyn'de hutbelerde bu liderlerin adlarının okunması ve bu kutsî yere hizmet etme ayrıcalığının kendilerine ait bulunmasıydı².

Eyyübî Devleti'nin Mısır merkezli olarak kurulmasıyla birlikte, Hicaz bölgesinde Eyyübî nüfuzu kendini gösterdi. Ne var ki, 1230'lardan sonra bağımsız bir devlet haline gelen Yemen merkezli Resûlîler de Haremeyn'de hâkimiyet tesis etmeye çalışınca, kutsal topraklar bu iki devlet arasında bir mücadele sahasına dönüştü. Kısa süre sonra, 1250 yılında Eyyübîlerin Mısır'da hâkimiyeti kaybetmeleri, Memlûk Devleti'nin kuruluşu ve daha sonra da Moğol tehlikesinin zuhuru 1260'lı yıllara kadar Hicaz bölgesinde Resûlîlerin daha etkin olmasına fırsat verdi³. Resûlîlere mensup yerel hâkimler arasında bir takım mücadeleler olduysa da söz konusu tarihler aynı zamanda Sultan Baybars'ın saltanatının ardından Memlûk hâkimiyetinin yavaş yavaş bölgeye tesir etmeye başladığı yıllar oldu.

Moğolların Abbâsî Devleti'ne ve Memlûklerin de Eyyübîlerin Mısır'daki iktidarına son vermelerinin ardından, Ayn Câlût'ta Moğollara karşı kazandıkları zaferle birlikte Memlûkler İslâm dünyasında lider güç haline geldiler. Bununla birlikte, Sultan Baybars hilafeti Kahire'de ihya etmek ve diğer Müslüman devletlerle kurduğu ilişkilerde İslâmî referanslara vurgu yapmak gibi politikalar aracılığıyla Memlûklerin İslâm dünyasındaki liderliğini tahkim etmeye ve ön plana çıkarmaya özen gösterdi⁴. Hilafetin

¹ Ş. Tufan Buzpınar – Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Haremeyn", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.153; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 2013, s.4.

² Buzpınar – Küçükbaşçı, 1997, s.153-4.

³ Ali b. Hüseyin es-Süleyman, *el-Alâkâtu'l-Hicaziyyeti'l-Mısıryye Zaman Selâtini'l-Memâlik*, Kahire 1973, s.18-9.

⁴ 1261 yılında Kahire'de yapılan biat merasimin ardından Sultan Baybars, yakın ve uzak beldelere haberciler göndererek yeni Halife el-Müstansır Billah adına biat alınması, minberlerde evvela ona ve sonra da sultan olarak kendisine dua edilmesi ve sikkelerin ikisi adına basılmasını emretmişti. Bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravdu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, tah. Abdülaziz el-Huveytır, Riyad 1976, s.100-1; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, tah. Donald S. Richards, Beyrut 2010, s.61; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tah., Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 2006, s. 212; ayrıca bk. Kâzım Uzun, *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi*, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2020, s.69.

Kahire'deki ihyasının ardından Halife el-Müstansır Billah İslâm beldeleri ve Müslümanların işleriyle alakalı olarak Sultan Baybars'ı yetkilendirdiği beratta tabii olarak Hicaz'ı zikretmiş ve bir anlamda diğer İslâm beldeleri gibi Hicaz da artık Memlûk sultanının himayesi altına girmişti⁵.

Halife el-Müstansır Billah'ın beratı temsilî bir değere sahip olması bakımından kuşkusuz önemliydi, ancak bunun fiiliyatta bir karşılığı olması için bir takım tedbirler gerekiyordu. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan Baybars çok fazla vakit kaybetmeden Mekke ve Medine'de etkin olmak için girişimlerde bulundu. Buralara hediyeler, nakdî yardım, Hz. Peygamber'in kabri için örtü ve imar faaliyetlerinde kullanılmak üzere çeşitli malzemeler gönderdi⁶. Çok geçmeden 662 (1263-1264) yılında Mekke'de hutbenin Sultan Baybars adına okunduğu haberi geldi⁷. Takip eden yıllarda Sultan Baybars'ın Mekke ve Medine'ye yönelik girişimleri devam etti ve o, yerel hâkimler arasındaki çekişmelerde üst bir otorite rolü üstlenmeye başladı. Nihayet kendisi 1269 yılında hacca gitti⁸ ve bütün Memlûk tarihi boyunca hac yapan üç sultandan biri oldu⁹. Mekke'deki yerel emîrlerin Sultan Baybars'tan bir naib atamasını istemeleri ise onun için bulunmaz bir fırsat sundu ve Sultan, Şemseddin Mervân'ı buraya naibi olarak atadı¹⁰.

Sultan Baybars'ın, diğer eylemlerinin yanı sıra, bizzat Mekke'ye giderek hac yapması Memlûk otoritesinin Hicaz'daki en bariz tezahürü oldu. Sonraki saltanat yıllarında Sultan Baybars yerel emîrler arasında patlak veren iktidar mücadelelerine güçlü bir şekilde müdahil olmayı ve Memlûklerin üst hâkim olarak otoritesini hissettirmeyi ihmal etmedi. Bununla birlikte, Sultan Baybars'ın tesis ettiği zemin kendisinden sonraki Memlûk sultanlarınca da tahkim edilmeye devam etti. Öyle ki, 1282 yılına gelindiğinde Şerif Ebû Nüme¹¹ Memlûk sultanı Seyfeddin Kalavun'a bir ahitname göndererek yalnızca Sultan'a ve evladına bağlı kalacağına, Sultan'ın dost bildiğine dost

⁵ Bu berat için bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravdu 'z-Zâhir*, s.102-109; Kalkaşendî, *Subhu 'l-A'şâ fî Sinâati 'l-İnşâ'*, X, neşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim, Kahire 1916, s.112-6; Türkçe çevirisi için bk. Uzun, 2020, s.333-7.

⁶ Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli 'l-Mülûk*, I, tah. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1936, s.445, 512.

⁷ Makrîzî, *es-Sulûk*, I, s.504.

⁸ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravdu 'z-Zâhir*, s. 354-55; Makrîzî, *ez-Zehab el-Mesbûk fî Zikri men Hacce mine 'l-Hulefa ve 'l-Mulûk*, neşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1955, s. 84-5; Makrîzî, *es-Sulûk*, I, s.580.

⁹ Memlûkler zamanında hac ve görevlilerle alakalı genel malumat için bk. Abdullah Ankawi, "The Pilgrimage to Mecca in Mamlûk Times", *Arabian Studies*, 1 (1974), s.146-170.

¹⁰ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravdu 'z-Zâhir*, s.356; Makrîzî, *es-Sulûk*, I, s.581; es-Süleyman, 1973, s.21.

¹¹ Hakkında bk. Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn fî Tarihi 'l-Beledi 'l-Emîn*, I, tah. Muhammed Hamid el-Fikî, Beyrut 1986, s.456-71.

düşman bildiğine düşman olacağına, itaatten ayrılmayacağına ve muhalif bir eylemde bulunmayacağına, her yıl yalnızca Mısır'dan gönderilen kisveyi Kâbe'ye giydireceğine ve başka kimseden kisve kabul etmeyeceğine, Sultan'ın sancaklarını diğer bütün sancakların önünde tutacağına, hutbeyi Sultan adına okutmayı, sikkeyi de onun adına kestirmeyi sürdüreceğine ve sadık bir naib gibi hareket edeceğine dair yemin etti¹². Böylece Hicaz'da, zaten bir süredir câri olan Memlûk otoritesi eşsiz şekilde kabul ve tescil edildi. Bu beyan ve bunu sağlayan iradenin ikame ve idamesi yereldeki mücadeleler sırasında etkin olmaya çalışan Resûlîler ve muhtemel diğer müdahil unsurların bertaraf edildiğinin ve artık *Hâdimü'l-Harameyn*¹³ olma imtiyazının yalnızca Memlûk sultanlarına ait bulunduğunun kanıtıydı. Öyle ki, Memlûk tarihi boyunca tüm Memlûk sultanları bu ayrıcalığı koruma ve siyasi rakiplerinden kıskanma noktasında tam bir kararlılık gösterdiler.

Memlûkler İslâm dünyasındaki liderliklerini her anlamda güçlendirmeye devam ederken İslâm dininin tesir ve etkileri ezeli düşmanları İlhanlılar arasında da görülmeye başlanmıştı¹⁴. Teküdar 1282 yılında İlhanlı tahtına çıkmış ve Müslüman olduğunu ilan ederek Ahmed ismini almıştı¹⁵. Saltanatı yalnızca iki yıl sürmüştü ve nihayetinde öldürülmüş ise de Müslüman bir İlhanın iktidarı oldukça önemli bir gelişmeydi. İhtida eden bir diğer Moğol Gâzân çok uzun olmayan bir zaman sonra, 1295 yılında yeniden İlhanlı tahtındaydı ve sonraki İlhanlar da onun gibi Müslüman idiler. Dolayısıyla Ahmed Teküdar'ın Müslümanlığı kişisel bir tercih ve aynı düzeydeki etkilerine rağmen, Gâzân Han ile birlikte İslâmiyet *İran'ın resmî dini* haline geldi¹⁶. Böylece Gâzân Han

¹² İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sireti'l-Meliki'l-Mansûr*, tah. Murad Kamil, Kahire 1961, s.212; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, XIII, Kahire 1918, s.318-9; İbnü'l-Furât, *Tarîhu İbni'l-Furât*, VII, tah. Konstantin Zureyk, Beyrut 1942, s.247-8; İzzeddin b. Fehd, *Ğayetü'l-Merâm bi-Ahbâr Saltanati'l-Beledi'l-Harâm*, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke 1988, s. 18-9; Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlukler Döneminde Harameyn Hizmetleri*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s.16.

¹³ Hakkında bk. Hulusi Yavuz, "Hâdimü'l-Harameyn", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s.26-7.

¹⁴ Memlûk-İlhanlı ilişkileri hakkında bk. Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, S. 293 (2018), s.83-1551; Cüneyt Kanat "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 16 (2001), s. 31-45.

¹⁵ Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.12 (2002), s. 233-47; Reuven Amitai, "The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001), s.15-43.

¹⁶ A. Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32 (2002), s. 226; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim, Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s.333-5; Judith Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma": Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", çev. Kâzım Uzun, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2 (2018), s.639-660;

ve ardılı İlhanların politik-dinî temelde geliştirdikleri siyasetin devletler arası münasebetlerde güçlü yansımaları olacaktı.

Gâzân Han'ın ihtidasının yalnızca bir din değişikliğiyle sınırlı kalmadığı, devletin bütün kurumlarıyla İslâmileştiği, İlhanlıların siyasî, sosyal ve idarî açıdan 'Yakındoğu devlet modeli'ne dönüşümünün hızlandığı ifade edilmiştir¹⁷. Bu aynı zamanda İlhanlıların artık her anlamda İslâm medeniyeti havzasına girmeye başladıkları anlamını da taşımaktadır. İlhanlı Devleti'nde yaşanan bu değişim, onların Memlûklerle ezeli düşmanlığıyla birlikte düşünüldüğünde Memlûk-İlhanlı mücadelesinin yeni bir aşamaya taşındığı anlaşılmaktadır. Zira İslâm dünyasının lideri olduğunu beyan ve iddia eden Memlûk sultanının karşısında artık putperest veya şaman bir gayri müslim değil, kendisine *Sultânu'l-İslâm* veya *Padişâh-i İslâm* unvanlarını yakıştıran yeni bir Müslüman lider bulunmaktadır¹⁸.

Gâzân Han Memlûkler aleyhinde yeni bir karşı söylem yükseltmenin yanı sıra, bir süredir durmuş olan Memlûk hâkimiyet sahasına yönelik saldırıları yediden başlattı. Suriye'ye üç sefer düzenledi, istediği nihai neticeye ulaşamadı belki ama bu seferlerin ilkinde Memlûkleri yenmeyi ve Suriye'yi yaklaşık üç ay boyunca işgal altında tutmayı başardı¹⁹. Bu sırada, *Mısır ve Suriye hâkimlerinin* ise din yolundan saptıkları, dinin ahkâmından koştukları, ahidlerini yerine getirmedikleri vb. gerekçelerle Memlûkler aleyhinde propaganda yapmaktan geri kalmadı²⁰. Aynı süreçte Memlûklerle kurduğu diplomatik ilişkilerin diline de benzer bir tonun hâkim olduğu görülmekte²¹,

Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri", *Belleten*, LXXVI/275 (2012), s.7-25.

¹⁷ Özgüdenli, 2009, s.333.

¹⁸ Unvan ve lakaplarla ilgili değişimleri Özgüdenli ayrıntılı olarak vermiştir. Bk. Özgüdenli, 2009, s.246-54; Thomas T. Allsen, "Changing Forms of Legitimation in Mongol Iran", *Rulers From the Steppe, State Formation on the Eurasian Periphery*, II, ed. Gary Seaman – Daniel Marks, Los Angeles 1991, s.234-5; Ann F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge 2008, s.64-6; Gâzân Han'ın Müslüman oluşu ve sonraki dönüşüme odaklanan bir çalışma için bk. Charles Melville, "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan", *Pembroke Papers* 1(1990), s.159-72.

¹⁹ Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka – Mehmet Ersan – Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara 2013, s.277-98; Mustafa Uyar, "İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı", *International Congress of Asian and North African Studies, (10-15 Eylül 2007 Ankara)*, Ankara 2012, s.1-8; Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi, İlhanlılar – Memlûkler (1298-1304)*, İstanbul 2017, s.77-150; Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702-1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15 (2007), s.1-32.

²⁰ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, XXXI, tah. Necip Mustafa Fevâz - Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut 2004, s.244; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-Fikre*, s.334.

²¹ Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-Fikre*, s.352-53; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, IX, neşr. Hans R. Roemer, Kahire 1960, s.53-6; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm ez-*

hatta bazı Farsça kaynaklara göre ise Memlûklerin, kendi adına hutbe okutup para bastırmasını istemekte, aksi halde savaşla tehdit etmekteydi²². Tüm bu söylemlere ek olarak Gâzân Han bir süredir sekteye uğrayan ve istikrarsızlaşan Irak hac kafilesinin yeniden aktif hale gelebilmesi için tedbirler almayı da ihmal etmedi. 702 (1302/1303) yılında Kutluşah'ı Hac Emîri olarak tayin etti, hac yolunun güvenliğini sağlamak üzere tam teçhizatlı bin atlı görevlendirdi, Mekke ve Medine'nin hem halkına hem de ileri gelenlerine dağıtılmak ve verilmek üzere para ve hediyeler hazırlanmasını emretti ve ayrıca kendi adına muazzam bir mahmil²³ ve Kâbe için de örtü hazırlattı²⁴. Ne var ki, Şakhab Savaşı'nın patlak vermesi bu hazırlıkları boşa çıkaracaktı.

Öyle anlaşılıyor ki, Gâzân Han'ın planları yalnızca Suriye'yle ilgili değildi. Memlûklerin Müslüman dünyadaki meşruiyetine saldıran söylemlerine hac yolları, hacıların güvenliği, Harameyn ile ilgili planları ve Mekke'de görünür olma gayreti de eklenince daha anlamlı bir manzara ortaya çıkmaktadır. Gâzân Han'ın niyetinin gayet farkında olan Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed, İlhanlılara üstün gelmesinin ardından, kendisine ait olan unvanları bir kez daha hatırlatır: *el-Mücahid*, *el-Muzaffer*, *el-Mansûr*, *Sultanü'l-İslâm ve'l-Müslimîn*, *Sultânü'l-Arab ve'l-Acem ve't-Türk*, *Muhyü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, *Hâdimü'l-Harameyni's-Şerifeyn (...)*²⁵.

Gâzân Han'ın ölümünden sonra İlhan olan Ölceytü Han'ın (Hudabende/Harbende)²⁶ sancaklarının Mekke'deki varlığına dair sınırlı kayıtlar²⁷ mevcut ise de bu özel bir önemi haiz gibi görünmez. Ölceytü Han'ın,

Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire, VIII, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1992, s.136-9; Sağlam, 2017, s.175-87.

²² Vassâf, *Tahrîr-i Tarihi Vassâf*, nşr. Abdulmuhammed Âyetî, Tahran 1346, s.239-40; Mirhand, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V, neşr. Merkez-i Hayyâm Pîrûz, Tahran 1339, s.411-12; Reuven Amitai-Preiss, "Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War Against the Mamluks", *The Mongol Empire And Its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss – David O. Morgan, Leiden 1999, s.68.

²³ Mahmil için bk. Robert Irwin, "Journey to Mecca: A History", *Haji Journey to the Heart of Islam*, ed. Venetia Porter, Cambridge 2012, s.136 vd.

²⁴ Vassâf, *Tahrîr*, s.234-5; Charles Melville, "'The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'id (1317-1335)", *Studia Iranica*, 21 (1992), s.199.

²⁵ Alaaddin Ali b. Abdüzzâhir, *er-Ravdu'z-Zâhir fî Gazveti'l-Melik en-Nâsır*, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut-Sayda 2005, s.40; Donald P. Little, "Religion Under the Mamluks", *Muslim World*, XXIII (1983), s.168.

²⁶ Bk. Mustafa Uyar, "İlhan Ölceytü'ye Verilen Harbende İsmnin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI / 2 (2016), s.596-604.

²⁷ Taceddin Abdülbâki el-Yemânî, *Behcetü'z-Zaman fî Târîhi'l-Yemen*, neşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî, Riyad 2012, s.279.

iktidarının ilk yıllarında Memlûklere karşı takip ettiği siyaset saldırgan İlhanlı politikasından oldukça farklıdır. Bu durumun, selefinin son iktidar yıllarında alınan mağlubiyetlerin ardından zaman kazanmaya dönük bir politika olabileceği ihtimaller arasındadır²⁸. Bununla birlikte, iktidarının son yıllarına kadar Ölceytü Han'ın, İslâm dünyasında Gâzân Han'a benzer şekilde bir liderlik iddiasında bulunmaya dönük özel bir gayretinin olmadığını ifade etmek mümkün görünüyor²⁹. Nihayet, 709 (1309-1310) yılında Sünnî İslâm'dan vazgeçerek Şiiliği benimseyen Ölceytü Han sonraki yıllarda (1312) Memlûklere karşı bazı harekâtlara kalkıştıysa da bunlar akim kaldı ve bir netice alınmadı³⁰.

Bir yandan İlhanlar bir yandan da Resûlîlerin aleyhteki bazı teşebbüslerine rağmen, Hicaz'da tesis edilen güçlü Memlûk otoritesi varlığını sürdürdü. Giderek güçlenen Memlûk otoritesi Ebû Nümeý'in, iktidarının son yıllarında Resûlîlere yaklaşmasına sebep oldu ise de Memlûk tahakkümünü kırmak kolay değildi. Bu sebeple Ebû Nümeý taraflar arasında bir denge politikası takip etmeye çalışıyordu, lakin Memlûkler Hicaz'da tesis ettikleri hâkimiyetlerine karşı her türlü girişimi tedip etme noktasında tereddüt göstermediler. Şerif Ebû Nümeý Ekim 1301 tarihinde vefat edince, oğullarından özellikle dördü (Humeyda, Rumeýse, Ebû'l-Ğays, Utayfe) arasında bir güç mücadelesi ortaya çıktı ve bölgedeki sükûnet zarar görmeye başladı. Aralarındaki mücadelelerde (en azından belli bir süre) Humeyda ve Rumeýse birlikte hareket ederken diğer iki kardeş de karşı grubu oluşturuyordu. Humeyda ve Rumeýse babalarının ardından ortak emîr tayin edildi. Bir süre sonra bu kez Ebû'l-Ğays ve Utayfe ortak emîr ilan edilirken diğer iki kardeş zincirlenerek tutuklandı ve Kahire'ye getirildiler³¹. Mevcut emîrlerin kötü yönetimi kısa süre sonra azledilmelerine sebep olurken, 1304 yılında, Humeyda ve Rumeýse affedilerek yeniden ortak emîr tayin edildiler³².

Kaynaklar, detaylarını vermiyorlarsa da çok geçmeden Humeyda ve Rumeýse arasında sorunların zuhuruna işaret ederler³³. Sonraki yıl, 710'da (1310/1311) ise bu kez Mısır'dan, aralarında Tablhâne emîrlerinin de bulunduğu güçlü bir birliğin (*asker*) Mekke'ye geldiği malumdur. Bu birlik

²⁸ Amitai-Preiss, 1999, s.69.

²⁹ Sultaniye'deki Ölceytü türbesinin inşasının, bir yönüyle Hicaz'daki Memlûk hâkimiyetiyle de ilişkili olma ihtimali hakkında bir yorum için bk. Sheila Blair, "The Epigraphic Program of Uljaytu's Tomb at Sultaniyya: Meaning in Mongol Architecture", *Islamic Art*, 2 (1987), s.70-3.

³⁰ Bk. Sağlam, 2018, s.126-30.

³¹ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, tah. İbrahim Şemseddîn, s.6-7; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, IV, tah. Fuâd Seyyid, s.234; İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ bi-Ahbâr Ümmi'l-Kurâ*, III, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke 1984, s.135.

³² Makrîzî, *es-Sulûk*, I, s.948-9; İbn Fehd, *İthâf*, s.140-42.

³³ İbn Fehd, *İthâf*, s.146.

Humeyda ve Rumeyse'yi tutuklamak istemiş, ancak durumdan haberdar olan iki emîr Mekke dışına kaçarak kurtulmuşlar, Memlûk birliği Mısır'a döndükten sonra tekrar şehre gelmişlerdir³⁴. Bu tutuklama kararının sebebi net değildir, ancak birkaç yıl önce Memlûk Sultanı ve Halife adına Resûlî hükümdarı el-Melikü'l-Müeyyed Dâvûd'a yollanan sert mektup veya verilen ultiमतından anlaşıldığı kadarıyla Resûlîlerin Mekke'de nüfuz elde etme gayreti devam etmekteydi³⁵. Dolayısıyla söz konusu askerî birliğin yine Memlûk merkezince atanan Humeyda ve Rumeyse'yi tutuklama çabasının Memlûk hâkimiyeti aleyhindeki bir takım ilişki ve gelişmelerle alakalı olması kuvvetle muhtemeldir.

Ölceytü Han'ın saltanatıyla birlikte, Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde bir sükûnetin sağlandığına işaret edilmişti. Bununla birlikte, 1309-1310 arasında Memlûk tahtında yaşanan kriz³⁶ ve Sultan en-Nâsır Muhammed'in kendini azlettikten bir süre sonra yeniden Memlûk tahtına geçişinin ardından iç meselelerde bazı dengeler değişti³⁷. en-Nâsır Muhammed'in bir tasfiye politikası takip etmesi istikballerinden endişe eden bazı üst düzey emîrlerin kaçarak İlhanlılara sığınmasına sebep oldu. Bu emîrlerin, Ölceytü Han'ı Memlûkler aleyhinde kışkırtmasıyla İlhan bir sefere çıktı, Rahbe'ye kadar ilerledi, ancak daha fazla ilerleyemeden sefer neticesiz kaldı. İlhan'ın bu girişimini öğrenen Sultan en-Nâsır karşı harekâta geçip Suriye'ye doğru yola çıkmıştı. Kahire'den çok uzak olmayan es-Saidiyye mevkiinde bulunmasına rağmen geri dönmedi ve Dımaşk'a gitti³⁸.

İlhanlı tehlikesi şimdilik geçmişti. Ne var ki, İlhanlılara iltica eden Kara Sungur ve beraberindeki diğer emîrler Suriye'de önemli naipliklerde ve görevlerde bulunan üst düzey yöneticilerdi. Dımaşk'a varışından sonra Sultan Suriye sahillerinden Urfa'ya ve diğer bölgelere kadar, Suriye'nin neredeyse tamamına asker göndermeyi ihmal etmedi³⁹. Ayrıca bazı idarî düzenlemeler yaptı ve henüz Dımaşk yolundayken karar verdiği⁴⁰ hac için hazırlandı. Öyle anlaşılıyor ki, üçüncü kez tahta geçişi ve son gelişmelerin ardından Sultan en-Nâsır Memlûk otoritesini Suriye'de yeniden tesis ve tahkim etmek istedi ve

³⁴ İbn Fehd, *İthâf*, s.1467; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, IV, s.306.

³⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, VI, s.422-26; Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-Fikre*, s.396-99; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe*, s.419-23; Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.68.

³⁶ Bk. Cüneyt Kanat, "Bahri Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnığır, 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.13 (1998), s.97-119.

³⁷ Reuven Amitai, "The Remaking of the Military Elite of Mamlûk Egypt by Al-Nâsır Muhammad B. Qalâwûn", *Studia Islamica*, S.72 (1990), s.145-160.

³⁸ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.152; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, IX, s.30-31.

³⁹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, s.246-7; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, II, neşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut 1997, s.414.

⁴⁰ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.119.

bunun için Dimaşk'a giderek bahsi geçen eylemleri gerçekleştirdi. Yakın tarihlerde Hicaz'daki gelişmeleri yukarıda ele almıştık. Dolayısıyla Sultan'ın Dimaşk'tan doğrudan hacca gitmek istemesi, Suriye'deki amacına benzer şekilde, Memlûk otoritesini Hicaz'da da güçlendirmek, Mekke emirlerinin bağlılığını tekrar garanti altına almak ve evvelâ Resûlîlere ve (aynı zamanda bir süreden beri artık İlhanlıların da dâhil olduğu) İslâm dünyasının tamamına açık bir mesaj vermekle alakalıydı.

Gerekli düzenlemelerin ardından Sultan en-Nâsır Muhammed beraberindeki kırk emir, altı bin memlûk ve yüz atıyla birlikte 1 Mart 1313 tarihinde yola koyuldu⁴¹. Kerek üzerinden evvelâ Medine ve ardından da Mekke'ye ulaştı. Mekke'de Sultan adına yüklü miktarda sadaka dağıtıldı. Sultan burada belli bir süre geçirip hac farizalarını yerine getirdi. Ardından tekrar Medine'ye döndü, burada Hz. Peygamberin mezarını bir kez daha ziyaret ettikten sonra süratli bir şekilde geri dönüş yoluna koyuldu⁴². Evvelâ Kerek'e ulaştı ve sonrasında yeniden Dimaşk'a geldi ve büyük bir coşku eşliğinde şehre girdi (Mayıs 1313)⁴³.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in hacca gittiği duyulduğunda Humeyda ve Rumeyse tutuklanma korkusuyla yeniden telaşa düştüler. Bunun üzerine, tüccarları yağmaladıktan sonra bir kez daha Mekke'yi terk ettiler. Sultan hac yapıp geri döndükten sonra iki emîr tekrar şehre döndü⁴⁴. İki emîrin istikrarsız ve Memlûk otoritesini tanımayan tutumları Sultan en-Nâsır'ı yeni tedbirler almaya sevk etti. Kahire'ye döndükten sonra, bu sırada gözetim altında tutulan Ebû'l-Ğays kendisine eşlik etmek üzere hazırlanan Memlûk emîrleri ve askerleriyle birlikte Mekke'ye gönderildi. Onların gelişiyle Humeyda ve Rumeyse şehirden ayrıldı ve Resûlî hâkimiyetindeki Yemen taraflarına doğru çekildiler. Memlûk birliğinin gözetiminde Ebû'l-Ğays'ın emîrliği ilan edildi ve şehir onun kontrolüne verildi. Memlûk birliği bir süre burada kalarak kontrolü sağlamaya devam etti. Memlûk birliğinin merkeze çekilmesinden sonra ise kardeşler arasındaki mücadele yeniden başladı. Bu mücadeleler 1315 yılında Ebû'l-Ğays'ın kardeşleri tarafından öldürülmesi, Humeyda'nın Mekke'yi zorla ele geçirmesi ve Rumeyse'nin ise Kahire'ye gelerek af

⁴¹ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.153; Birzâli, *el-Muktefî alâ Kitâbi'l-Ravzateyn*, C. IV, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2006, s.89; Makrîzî, *ez-Zehab*, s.99; İbn Fehd, *İthâf*, s.149; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, IV, s.306; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, s.414; Takıyyüddin el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, II, Mekke 1956, s.243.

⁴² Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, s.414.

⁴³ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, s.248-9; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.122-3; İbn Fehd, *İthâf*, s.149; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XVI, tah. Komisyon, Katar 2015, s.102-3; Burak Gani Erol, "Memlûk Sultanlarının Hacları", *Tarih Okulu Dergisi*, S.40 (2019), s.322-3.

⁴⁴ el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, IV, s.306; İbn Fehd, *İthâf*, s.149.

dilemesiyle neticelendi⁴⁵. Humeyda tüm girişimlerine rağmen iktidarını Memlûk sultanına onaylatamadı ve iktidarı merkezden tasdik edilmedi. Saf değiştiren Humeyda hutbeyi Resûlî hükümdarı el-Melikü'l-Müeyyed Dâvûd adına okutarak onun desteğini sağlamaya çalıştı. Ne var ki, Memlûk emîr ve askerlerinin himayesinde Mekke'ye yürüyen Rumeyse iktidarı ele geçirdi. Humeyda bir süre takibe maruz kaldı, Resûlî hükümdarından beklediği düzeyde bir destek bulamayınca bu kez de çareyi İlhanlı hükümdarı Ölceytü Han'a sığınmakta buldu.

Adı geçen Mekke emîrlerinin mensup olduğu Benû Katâde ailesi Zeydiyye mezhebine mensuptu. Bu durum Şii Ölceytü ile Humeyda arasındaki ilişkiye olumlu bir etki edip etmediği net değildir, lakin C. Melville'nin de haklı olarak dikkat çektiği üzere, Humeyda'nın ilticası Memlûklerin Hicaz'daki otoritesi açısından olumlu bir işaret değildi ve İlhanlılar için bir fırsata dönüştürülebilirdi⁴⁶. Humeyda'nın destek isteği Ölceytü Han tarafından olumlu karşılandı. İlhan has adamlarından Hacı Dilkandî'yi bin atlı askerle Humeyda'nın yardımına verdi ve ayrıca seferin finansmanı için de Basra'nın gelirlerini tahsis etti⁴⁷. Memlûk kaynakları ise Ölceytü Han'ın Humeyda'yı son derece iyi karşıladığı ve pek çok ikramda bulunduğunu ifade ettikten sonra, Mekke'yi almak ve hutbeyi kendi adına okutmak üzere üç veya dört bin atlıyla onu teçhiz ettiğini belirtirler. Hatta Nuveyrî'nin verdiği malumat doğrusya Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in mezarlarının açılarak bozulması bu birliğe verilen emirlerden biriydi. Yine dikkat çekici bir kayıt ise Ölceytü Han'ın tam bu süreçte Suriye'ye geçmek üzere asker toplamasıydı⁴⁸. Öyle anlaşılıyor ki, İlhan çift taraflı bir saldırının peşindeydi.

Bahse konu birlik yola çıkarak evvela Basra tarafına gitti. Burada bulunduğu süre zarfında, Ölceytü Han'ın (Aralık 1316'daki) ölümünün haberi geldi. Bu son gelişmenin yarattığı kaos Moğol askerlerinin bir kısmının geri dönmesine sebep oldu. Ayrıca bu sırada bölgedeki büyük ve Memlûklerle genellikle iyi münasebetler içerisindeki el-Fazl kabilesine mensup Muhammed b. İsâ söz konusu birliğin harekâtından haberdar olunca askeriyle birlikte onlara saldırdı, epey bir zayıat vermelerine sebep ve ayrıca dört yüz Moğol'u da esir etmeye muvaffak olurken pek çok da ganimet elde etti⁴⁹. Yine de Humeyda, beraberindeki Moğol emîrleri Dilkandî ve Melikşah ile kurtulmayı başararak, önceki duruma göre azalan ve küçülen bir birlikle Mekke'ye doğru yollarına devam ettiler. Kısa süre sonra, Mekke yakınlarında

⁴⁵ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.147; Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.171-2.

⁴⁶ Melville, 1992, s.200.

⁴⁷ Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahran 1391, s.199-200.

⁴⁸ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.148; Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.187.

⁴⁹ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.148.

Nahle'ye varıp burada konakladılar. Humeyda, kardeşi Rumeyse'ye haber gönderip şehre giriş için izin istedi, ancak o, Sultan en-Nâsır Muhammed'in müsaadesi olmadan böyle bir şey yapamayacağını söyleyerek kardeşinin talebini reddetti ve durumu Kahire'ye bildirdi⁵⁰.

Sultan en-Nâsır Muhammed Humeyda'ya haber göndererek Mekke'ye girişine müsaade edilemeyeceğini, ancak isterse Kahire'ye gelebileceğini, onun ve beraberindekilerin affedileceğini haber verdi. Ayrıca Emîr Seyfeddin Aytmış el-Muhammedî'yi Humeyda ve beraberindekileri Kahire'ye getirmek üzere görevlendirdi. Ne var ki, Emîr Seyfeddin, onunla buluştuğunda Humeyda çeşitli bahaneler öne sürerek Kahire'ye gitmekten kaçındı ve sonra ortadan kayboldu. Memlûk birliği ise eli boş bir şekilde 1317 yılının Eylül'ünde Kahire'ye döndü⁵¹.

Ölceytü Han'ın ölümünden sonra Ebû Said Bahadır İlhanlı tahtına geçti. Selefinden farklı olarak o, Şii değil Sünni idi ve Sünni dünyada varlık göstererek prestij elde edebilmek adına son derece istekli olduğundan bu yönde bir politika takip etmeye kararlıydı. Selefinin Memlûkler aleyhine desteklediği Humeyda, onun İlhan oluşundan sonra da faaliyetlerine devam etmişti. Bu sırada 718 (1318/1319) yılındaki hac döneminden sonra Humeyda, Rumeyse'nin bazı adamlarıyla da anlaşarak Mekke'ye girmeyi başardı. Kardeşini şehirden çıkardıktan sonra burada hâkimiyetini tesis etti. Ardından ilk iş olarak hutbeyi Ebû Said Bahadır Han adına okutmaya başladı ve böylece İlhanlılara bağlılığını bildirdi⁵². Bu durum yaklaşık yarım asırdır Memlûklerin İslâm dünyasında tesis etmeye çalıştıkları hâkimiyetlerine açık bir meydan okuma ve gelinen noktada artık fiiliyata dökülebilmüş bir darbeydi.

Memlûklerin söz konusu gelişmelere tepkisi sert oldu. Sultan daha güçlü bir birlik sevk ederek Hicaz'da yeniden kontrolü sağlamaya çalıştı. Humeyda tekrar Mekke'yi terk etmek zorunda kaldı. Memlûk kuvvetlerinin takibine uğradıysa da yakalanamadı. Çeşitli düzenlemelerle şehirde sükûnet sağlandı. Bu sırada, Mısır Hac emîri Alaaddin Moğoltay el-Cemâlî ihmali olduğunu düşündüğü bazı memlûk askerlerini ve kardeşiyle irtibatı olabileceği zannıyla da Rumeyse'yi tutuklayarak Kahire'ye getirdi. Diğer kardeş Utayfe ise Mekke'nin yeni emîri oldu⁵³.

Memlûkler Hicaz'daki hâkimiyetlerini tahkim ederken yeni İlhan da boş durmuyordu. Bu sene (1319) Irak'tan gelen hac kafilesinin hamiliğini yapmış

⁵⁰ İbn Fehd, *İthâf*, s.150-7.

⁵¹ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.192; İbn Fehd, *İthâf*, s.157.

⁵² Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.219.

⁵³ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.219; Bektaş el-Fâhirî, *Tarihu'l-Fâhirî*, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 2010, s.240, 242-3.

ve kafiye muhtemel bedevî baskınlarından koruması için bir destek kuvvet görevlendirmişti. İlhan'ın gönderdiği hediyeler arasında bir Kâbe örtüsü de vardı, ancak şaşırtıcı olmayan şekilde asılmasına izin verilmedi. Bununla birlikte, İlhanlı veziri Taceddin Ali Şah da Irak mahmiliyle çeşitli hediyeler göndermişti ve bunlar arasında Kâbe'ye asılmak üzere pahalı taşlarla tezyin edilmiş iki halka bulunuyordu. Hac emîri el-Cemâlî “Sultan'ın izni alınmaksızın bunun mümkün olamayacağı” gerekçesiyle isteği reddetti. Ancak bu isteğin yalnızca vezirin bir adağıyla alakalı olduğu konusunda ikna edildikten sonra halkalar çok kısa süreliğine Kâbe'nin kapısına asıldı ve kaldırıldılar⁵⁴.

İlhanlıların Hicaz'a giderek artan ilgileri ve Ebû Said Han'ın saltanatıyla birlikte Memlûklerle yapılacak kalıcı bir barıştan bahsetmelerinin⁵⁵ Gâzân Han'la başlayan, İslâm dünyasında bir yer edinme politikasının devamı ve ileri bir aşaması olduğu anlaşılıyor. Bu amacı hedefleyen istikrarlı politika ve Ebû Said Han'ın, selefinden farklı olarak Sünniliği tercihi onu Memlûk Sultanı açısından İslâm dünyasındaki en riskli rakip haline getiriyordu. Tabii Müslüman dünyadaki bu güç ve nüfuz mücadelesinde, hilafeti himayesi ve Hicaz'da kendi hâkimiyeti aleyhindeki tüm girişimleri bertaraf edişi sayesinde (ve ayrıca İslâm dünyasındaki baskın askerî güç olması dolayısıyla) Memlûk sultanı avantajlı konumdaydı. Ancak İlhanlıların çeşitli bahanelerle özellikle Kâbe'de görünür olma gayretleri yeni bir deklarasyonu gerekli kılıyordu. Henüz yedi yıl önce hacca gitmiş olmasına rağmen, Sultan en-Nâsır Muhammed 1319 yılında ikinci kez hac yapma kararı aldı.

Sultan'ın ikinci haccı hazırlık aşamasından nihayetine kadar tam bir gövde gösterisi olacaktı. Malum olduğu üzere, sultanlar genellikle ya hacca gitmiyor veya bunu mümkün olduğunca gizli bir şekilde gerçekleştiriyorlardı. Ancak Sultan en-Nâsır'ın hac hazırlıklarının dahi duyurulmasına özellikle dikkat ettiği anlaşılıyor. Sultan evvela Kâbe örtüsü için özel ipekliler tedarik etmek üzere Nâziru'l-Hâss Kerimüddin el-Kebîr'i İskenderiye'ye yolladı⁵⁶. Yolculuk esnasında lazım gelecek olan her türlü ihtiyacın tedariki için Şam naibi emîr Tengîz'e, Hama ve Gazze naiblerine ve Suriye'nin muhtelif yerlerindeki pek çok emîr ve naibe haber gönderildi. Buralardan develer, atlar ve koyunlar ve diğer pek çok şey hazırlanarak gönderildi. Yolculuk sırasında Sultan'a yemek pişirilmesi için altın, gümüş ve bakır tencereler/kazanlar hazırlandı. Keza muhtelif düzenekler sayesinde seyyar mutfaklar yapılarak develere yüklendi. Aynı şekilde, yolculuk sırasında taze sebze

⁵⁴ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.190; İbn Fehd, *İthâf*, s.160-1; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, I, s.56-7.

⁵⁵ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.175; Sağlam, “Memlûk-İlhanlı”, s.132.

⁵⁶ İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, IX, s.49.

yetiştirilebilmesi için bir nevi seyyar seralar hazırlanarak yine develere yüklendi. Gidiş ve dönüşte Sultan içebilsin diye Nil Nehri'nden su alındı ve depolandı. Mina'da kurban edilmek üzere besili koçlar, ayrıca Sultan'ın mutfağı için pek çok kuzu, tavuk, kaz, bunların dışında meyveler vs. hazırlandı. Hayvanların yiyeceklerine kadar tüm ayrıntılar düşünüldü ve gerekli tedbirler önceden alındı⁵⁷. Dikkat çeken husus ise bu hazırlıkların Suriye'den İskenderiye'ye kadar neredeyse tüm Memlûk ülkesinden temin edilecek şekilde planlanması ve gösterişli bir şekilde yapılmasıydı.

Sultan en-Nâsır Muhammed, kendisi yokken idareyle ilgilenecek emîrlerin atamalarını ve başka düzenlemeler yaptıktan sonra, en büyükleri dâhil olmak üzere çeşitli kademelerdeki pek çok emîr, Kâtibu's-Sır, Nâziru'l-Ceyş, Kâdı'l-Kudât Bedreddin b. Cemâa, Halife Müstekfî Billah⁵⁸, Hama naibi Ebû'l-Fidâ ve *devlet erkânının çoğuyla*⁵⁹ birlikte 1319 yılının Aralık ayı ortalarında yola koyuldu. Mekke'ye vardığında kendisi tam bir tevazu ve teslimiyet içindeydi. Alçakgönüllü tavırları dikkat çekiyordu. Yüklü miktarda bahşiş ve sadaka dağıttı, bazı vergi muafiyetleri sağladı, yeni bir takım idarî düzenlemelerin emrini vererek halka kolaylık sağladı. Kâbe örtüsü değiştirilirken yapılan hazırlıklar zarfında Sultan bizzat elleriyle Kâbe'yi yıkayıp temizledi⁶⁰. Haccın tüm gereklerini yerine getirdikten sonra Medine'ye gitti. Şehre yürüyerek girdi, ardından Hz. Peygamberin kabrini ziyaret etti ve burada da sadakalar dağıtıp bir takım düzenlemeler için emirler verdi. Ayrıca, tüm bu süreç zarfında Hicaz'daki yerel liderler onu ziyaret etmiş, Sultan da kendilerine hürmet göstererek ikramlarda bulunmuştu. Mekke'de bulunduğu sırada Sultan ayrıca, Irak'tan gelen hac kafilesinde bir grup Moğol'un bulunduğu ve bunlar arasında ileri gelen üç şahsın da olduğu haberini aldı. Ancak Sultan'ın hacca geldiğini öğrenen bu şahıslar tutuklanma korkusuyla saklanıyorlardı. Sultan getirilmelerini emretti ve onlara son derece iyi davranıp süslü ve pahalı hilatler

⁵⁷ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.234-5; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.195-6; Makrîzî, *ez-Zeheb*, s.100-2; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmî'l-Mansûr ve Benih*, II, tah. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 1982, s.99-100; Erol, 2019, s.324-5.

⁵⁸ Halife'nin de bu hacca katıldığı bilgisine *Bedâiu'z-Zuhûr*'dan başka kaynakta rastlamadım (İbn İyas, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*, I/1, tah. Muhammed Mustafa, Beyrut 2010, s.450). Sultan'ın yanında bulunmasına rağmen Ebû'l-Fidâ Halife'yi kafileye katılanlar arasında zikretmiyor (Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, s.432). Üstelik bu dönemde Sultan ile Halife arasındaki ilişkiler oldukça gergindi (Uzun, 2020, s.104-13). Tüm bunlar söz konusu haber hakkında şüphe uyandırır da Halife'nin katılımının Sultan'ın, bu hac ziyaretinden beklentisine oldukça uygun ve onu destekleyici bir eylem olacağı ifade edilmelidir.

⁵⁹ İbn Tagrıberdî, *en-Nucûm*, IX, s.50.

⁶⁰ el-Fâsî, *Şifâ*, s.244; Aynî, *İkdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. 2394, v.88; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.197; Bîrzâlî, *el-Muktefî*, s. 397.

giydirdi. Ayrıca dönüş yolu için de kendilerine koruma ve destek sağladı⁶¹. Öyle anlaşılıyor ki, Hâdimü'l-Harameyn olarak tüm Müslüman hacıların himayesinden sorumlu olan Sultan en-Nâsır Muhammed bu görevi layığıyla *yapabildiğini* ispat ediyordu.

İkinci haccı sırasında Sultan en-Nasır Muhammed ahalinin Humeyda korkusu yüzünden kendisinden destek istemesine kayıtsız kalmadı. Beraberindeki emîr Şemseddin Aksungur'u yüz askerle birlikte burada bıraktı. Ayrıca Sultan Kahire'ye döndükten bir süre sonra Mekke'deki emîr ve askerleri tebdil ve tahkim etti⁶². Öyle anlaşılıyor ki, halkın Sultan'dan talebi ve Sultan'ın buna karşılık vermesi Memlûk hâkimiyet ve temsilinin Hicaz'da daha güçlü şekilde yerleşmesi bakımından etkili oldu.

Sultan en-Nasır Muhammed'in hac sırasındaki faaliyetleri ve ortaya koyduğu vizyon İslâm dünyasındaki liderliği kimseye kaptırma niyetinde olmadığını ve bu *iddiasını* her anlamda savunabileceğini açıkça gösterdi. Buna rağmen, Ebû Said Han Irak hacıları üzerindeki koruyucu politikasını sürdürerek benzer bir mesaj vermek istiyordu⁶³. Ne var ki, takip eden gelişmeler onun da Sultan en-Nâsır'ın İslâm dünyasındaki liderliğini kabul etmesini sağlayacaktı. Öyle ki, İlhanlıların desteklediği Humeyda'nın ölüm haberi Temmuz 1320'de Kahire'ye ulaştı. Sultan en-Nâsır onun katilini yakalatıp öldürttüktan sonra, Rumeysa ve Utayfe'yi müşterek Mekke emîri olarak görevlendirdi⁶⁴.

1320 aynı zamanda, İlhanlıların yeni girişimleriyle Memlûk-İlhanlı barışı için görüşmelerin sıklaştığı yıl oldu. Irak hac kafilesinin durumu ve Sultan'ın buradaki temsili müzakerelerin önemli maddelerinden biriydi. Antlaşma henüz karşılıklı şekilde imzalanmadan önce bu konuda bir uzlaşmaya varıldı ve buna göre taraflar, Irak'tan her yıl hac kafilesinin bir mahmil ile geleceği, bu kafilede Ebû Said Han'ın sancaklarının Mısır hâkiminin sancaklarıyla birlikte bulunacağı hususunda anlaşıldılar⁶⁵ ki, zaten kısa süre sonra Ebû Said Han ve Emîr Çoban'ın elçileri kafilede taşınacak *Sultan Sancağını* istemek üzere

⁶¹ Nuveyrî, *Nihaytü'l-Ereb*, XXXII, s.234-5; Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, 2394, v.88-89; Ebü'l-Fedâil, *Ägypten und Syrien Zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal Ibn Abî al-Fadâ'il*, (*en-Nehcü's-Sedîd ve Dürrü'l-Ferîd fi mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmîd, Havâdisu'l-Fetre Beyne sene 717-741 Hicriyye*), ed. Samira Kortantamer, Freiburg 1973, s.8; İbn Tagriberdî, *en-Nucûm*, IX, s.50-1; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.197-8.

⁶² Nuveyrî, *Nihaytü'l-Ereb*, XXXII, s.248; İbn Fehd, *İthâf*, s.166,168-9; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, VI, s.96.

⁶³ Irak kafilesini geri dönüş yolunda Bedevîler tarafından yağmalanınca Ebû Said Han zararlarını misliyle tazmin etmişti. Bk. İbn Fehd, *İthâf*, s.167.

⁶⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, s.436; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, s.299.

⁶⁵ Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, 2394, v.113; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.209-10; Ahmet Sağlam, *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Ankara 2021, s.252.

Kahire'deydiler. Altın işlemeli ipek bir sancak gönderildi, ayrıca Kâbe'ye, Iraklı hacılara gereken ihtimamın gösterilmesi hususunda mektup yazıldı⁶⁶. Hac vakti geldiğinde bu yıl Mısır'dan Mekke'ye yedi kabile çıktı. Irak'tan bir kabile geldi, ancak Ebû Said Han, mahmili için tam anlamıyla kesenin ağzını açmıştı. Kaynağa göre, atlaslar, yakutlar, zümrütler, incilerle bezeli mahmil türlü cevahirle süslüydü ve yekûnu iki yüz elli bin Mısır dinarı civarındaydı. Tabii ki, bu gösterişin bir anlamı vardı. Memlûk-İlhanlı barış müzakereleri Ebû Said Han'ın Kâbe'ye yeni bir örtü göndermeyi deneme ihtimalinin dahi önünü kesmişti. Irak kafilesindeki sancakları onu temsil edecekti, ancak bu kabilede aynı zamanda Sultan'ın sancaklarının bulunma zorunluluğu da vardı. Dolayısıyla her anlamda Sultan en-Nâsır'ın gölgesinde kalan Ebû Said Han şatafatlı girişimlerle en azından zevahiri kurtarmaya çalışıyordu.

Ne var ki, kabilelerin Mekke'ye giriş sırası dahi İslâm dünyasındaki hiyerarşik duruma işaret etmesi bakımından önemlidir. Evvela Mısır kafilesi Mekke'ye girdi, Irak kafilesi onu takip etti ve son olarak Yemen kafilesi şehre alındı. Okunan hutbelerde evvela Sultan en-Nâsır'ın ve ondan sonra Ebû Said Han'ın adının okunması yine hiyerarşik durumla doğrudan ilgiliydi. Bu gelişmeler aynı zamanda Memlûk-İlhanlı barış süreciyle birlikte, Ebû Said Han'ın İslâm dünyasında liderlik iddiasından vazgeçerek ikinci sırada olmayı kabullendiğinin de bir beyanıydı ki, Memlûk politikası ve realite zaten bunu icbar etmişti. Nihayet Irak kafilesinin gelişi sırasındaki bir hadise Sultan en-Nâsır'ın durumunu açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Kabile Mekke yolundayken Bahreyn bedevilerinden bir grup adet olduğu üzere bir menzilde onlarla buluştu. Kabile bedevilerin sağlayacakları koruma için bin beş yüz dinar ödeyecekti, ancak bedeviler bunun iki katını istediler. Kafilededekiler “*biz Mısır ve Hicaz diyarının hâkimi Sultan el-Melikü'n-Nâsır'ın emriyle geldik*” dediler ve Sultan'ın, yanlarındaki mektubu ile sancaklarını gösterdiler. Bedeviler “*şayet Sultan'ın emriyle geldiyseniz sizden koruma/refakat ücreti [hafr] almayız dediler*”. Sonrasında herhangi bir ücret veya şey almaksızın kabileye refakat ettiler. Tabii bu gelişmeye ilişkin haberler Sultan'a ulaştığında, o son derece memnun oldu, çeşitli hediyeler ve hilatler göndererek onları mükâfatlandırdı⁶⁷. Dolayısıyla Sultan en-Nâsır'ın Memlûk hâkimiyet sahasının ötesine uzanan nüfuzu ve Müslüman hacıları himayesi onun İslâm dünyasındaki liderliğini teyit eden hususlardandı.

Takip eden yıllarda Memlûkler hac kabilelerinin zamanında ve güvenli şekilde gidiş gelişi, yolların güvenliğinin sağlanması, mahmil ve Kâbe örtüsü

⁶⁶ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.209-10, 211; David Ayalon, “The Great Yasa of Chingiz Khan. A Reexamination”, *Studia Islamica*, S. 36 (1972), s.140-1.

⁶⁷ Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, s.256-7; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.214-15; İbn Fehd, *İthâf*, s.171; Melville, 1992, s.204-5; Broadbridge, 2008, s.103-4.

gönderilmesi ve Hicaz'daki Memlûk üst otoritesinin devamı noktasında titizlikle tedbirler almaya devam ettiler. Ancak Ebû Said Han'ın birkaç yıl boyunca Mekke'ye yönelik yeni bir girişimi kayıtlara yansımadağı gibi Irak kafilesinin gelişinden de bahsedilmez. Bu süreçte, 1323 yılında Memlûk-İlhanlı barış antlaşması akdedildi. Daha önce işaret edildiği üzere, bu antlaşma aynı zamanda İlhanlıların Memlûk sultanının İslâm dünyasındaki liderliğini kabul ettikleri, bir başka ifadeyle kabul etmek durumunda kaldıkları anlamına geliyordu. Memlûkler açısından ise söz konusu antlaşma, tüm siyasi getirileriyle birlikte, İlhanlı hanına bir pozisyon belirlemesi bakımından önemliydi. Öyle ki, İslâm dünyasında bir yer ve statü elde etmeye oldukça hevesli görünen İlhan, Memlûk otoritesi aleyhindeki girişimlerin ilk ve en güçlü destekçisi olarak sıyrılıyordu. Antlaşmayla beraber Sultan en-Nâsır'ın liderliği teyit edildiği gibi İlhan da ikinci sırayla iktifa etmek zorunda kaldı. Ayrıca Hicaz'daki Memlûk otoritesine zarar vermesi muhtemel girişimlerin destek yollarından birisi kesilmiş oldu. İlhanlıların Hicaz'a müdahale çabaları ve yerel hâkimler üzerinde nüfuz elde etme gayretleri istedikleri neticeleri tam olarak vermiyordu belki ancak, bu girişimlerin bölgedeki Memlûk otoritesinin istikrarı aleyhinde neticeler ürettiği de aşikârdı. Dolayısıyla 1323 antlaşması en azından bu ihtimali azaltma potansiyeli dolayısıyla da başarılı bir diplomatik gelişmeydi.

Hicaz'a yönelik girişimlerinin neticesiz kalması ve taraflar arasındaki antlaşma en azından bir süre İlhanlıları aynı yöndeki yeni eylemlerden alıkoymuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Ebû Said Han'ın yakın tarihlerdeki bir takım dinî referanslı karar ve ülkesi dâhilindeki eylemleri onun Müslüman bir lider olarak prestij edinme gayretlerinin devam ettiği şeklinde bir okumaya imkân tanımaktadır⁶⁸.

1325 yılında Irak kafilesi yeniden Mekke'deydi⁶⁹. Barış antlaşmasının ardından, Ebû Said Han dâhil olmak üzere İlhanlı ülkesindeki Müslümanların hac yapma haklarının engellenmesinin münasip olmayacağına ilişkin söylemlerle⁷⁰ tam bir evrensel lider profili çizmekle birlikte, Sultan en-Nâsır Muhammed Hicaz'da faaliyetlerde bulunma hakkının kendisine ait bir imtiyaz oluşu noktasında hâlâ oldukça hassastı. Bu defa onu kızdıran ise İlhanlı veziri Emîr Çoban oldu. Malum olduğu üzere, su temini Mekke'de önemli konuların

⁶⁸ Bu süreçteki bazı ilgili gelişmelerle alakalı olarak bk. Melville, 1992, s.205-6.

⁶⁹ el-Fâsî, *Şifâ*, s.245; İbn Fehd, *İthâf*, s.181.

⁷⁰ Esasen Altın Orda hanı Özbek Han'a karşı siyasi bir manevra olarak kullandığı bu söylemden Sultan en-Nâsır'ın aynı zamanda bir imaj oluşturma noktasında da istifade etmeye çalıştığı anlaşılıyor. Bk. İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fî Tarihi'l-İslâm, Сборник материалов, относящихся к истории Золотойорды (Altın Orda Tarihi İle İlgili Kayıtlar Derlemesi)*, ed. V. Tiesenhausen, c. I, Petersburg 1884, s.321.

başında geliyordu. 722 (1322/1323) yılında yaşanan kuraklık ve kıtlığın ardından aynı mesele yeniden gündeme gelmişti. Esasen Memlûk Sultanı ve bazı ileri gelen emîrlere bu kuraklığın sebep olduğu kıtlık ve enflasyonu hafifletmeye yönelik girişimlerde bulunmuştu⁷¹. Ne var ki, özellikle hac mevsimlerinde su temini daha büyük bir sorun haline geliyordu. Emîr Çoban bu meseleye ihtimam gösterdi. Gerekli finansmanı sağlayarak itimat ettiği bazı adamlarını bu işi halletmek üzere gönderdi. Nihayet, yaklaşık dört aylık bir çalışmanın ardından eski bir kaynak ihya edilerek suyu Mekke'ye ulaştırıldı ve şehrin su tedarik imkânları arttırıldı⁷². Bununla birlikte, Emîr Çoban'ın Mekke ve Medine'de kanal, medrese, hamam ve kendisi için bir türbe yaptırdığına dair kayıtlar da mevcuttur⁷³.

Özellikle su tedariki ve bu su sayesinde hacıların rahat edişi dolayısıyla Emîr Çoban kaynaklarda epeyce övülmüştür. Ancak bu durum aynı zamanda Sultan'ın sert tepkisine neden oldu. 1326 yılı ortalarında Emîr Çoban'ın elçisi Kahire'ye geldi. en-Nâsır Muhammed ile görüşmesinde bu gelişmelere dair haber verince Sultan öfkeyle, “size bunun için kim izin verdi” ve ardından “niçin bana danışılmadı” diye çıkıştı. Elçi ise cevaben Çoban'ın hayır için bir iş yaptığını, bundan sonra eğer isterse onu yıkmak veya imar etmenin artık Sultan'ın tasarrufunda olduğunu beyan etti⁷⁴. Sonrasında Sultan artık bir şey demedi. Ancak Nuveyri'nin kaydına göre, Sultan bu kaynağın yapımına daha evvelce azmetmiş, hatta alakadar olması için görevliler tayin etmiş, ancak onlar bu işin pek mümkün olmadığını söylemişlerdi. Fakat bu büyük hayrın şimdi, Sultan'ın eliyle değil de başkası tarafından yapılması onu oldukça üzmüştü⁷⁵.

Sultan en-Nâsır'ın hâkimiyet alanının ihlal edildiğini düşünerek tepki vermesi anlaşılır olmakla beraber, yerel halkın ve hacıların Memlûk kaynaklarına yansiyacak düzeydeki memnuniyeti muhtemelen Sultan'ın kızgınlığını arttıran esas unsurdu. Öyle ki, Nuveyri'nin zikredilen kaydı bu mühim işin aslında en-Nâsır Muhammed'in tasavvuru olduğu, işi emanet ettiği kimselerin kifayetsizliği ve Sultan'ın üzüntüsüne vurgusu

⁷¹ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.238.

⁷² Nuveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXIII, s.158; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s.191; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.274-5; İbn Fehd, *İthâf*, s.181-2.

⁷³ Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, II, tah. Ali Ebû Zeyd vd., Dimaşk 1998, s.169; Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, neşr. Muhammed Debîr Siyâki, Tahran 1336, s.13-4; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363, s.275; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belâten*, XXXI/124 (1967), s.616-7.

⁷⁴ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.274; Nuveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXIII, s.158.

⁷⁵ Nuveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXIII, s.159; Cezerî, *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâ'uhû ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, II, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut 1998, s.127.

değerlendirilemeyen bir fırsatın etkilerini hafifletmeye yönelik bir çaba gibi görünüyor. Sultan en-Nâsır'ın hemen müteakip yıllardaki (727-728/1327-1328) su tedarikini iyileştirme ve kanal yapımına yönelik girişimleri⁷⁶ aynı zamanda bu mühim ihtiyacın karşılanmasından payına düşecek itibar ve övgüyü kaçırmak istemeyişiyle de alakalı olmalıdır.

Emîr Çoban 1327 Ekim'inde katledildi. Vasiyetine istinaden naaşı Medine'de yaptırdığı türbesine defnedilmek için getirildi, ancak Sultan en-Nâsır, kendisi açısından son derece anlaşılabilir gerekçelerle buna izin vermedi ve emriyle, Emîr Çoban Bakî mezarlığında defnedildi. Emîr Çoban gibi tecrübeli ve nüfuzlu bir figürün yokluğu henüz genç yaştaki İlhan Ebû Said Han'ın kendi otoritesini tesis noktasında bazı sorunlar yaşamasına sebep oldu⁷⁷. Nihayet bu aksaklıklar yeni bir güç gösterisiyle en azından belli ölçüde telafiye çalışılacaktı.

Müslüman bir lider olarak itibar kazanmanın en iyi yollarından biri kuşkusuz Hicaz'dan geçiyordu ki, yakındaki gelişmeler dolayısıyla Ebû Said Han bunun farkındaydı ve Emîr Çoban'ın faaliyetleri de onun açısından iyi bir emsal teşkil ediyordu. Ebû Said Han muhtemelen güçlü bir tesir yaratacağını düşünerek 1330 yılı haccı için hazırlanan mahmili, kafileye dâhil edilen bir fil eşliğinde gönderdi. Böyle bir eylemin İlhan'ın gösteriş yapma ve bu sayede İslâm dünyasında ün edinme çabası dışında makul bir gerekçesi yoktu⁷⁸. Ne var ki, bu girişim Ebû Said Han'ın beklediği şekilde bir etki yaratmadı. Aksine, fil özellikle Medineliler arasında korkuya sebep oldu. İlhan'ın otuz bin dirhemi aşan maliyetle finanse ettiği kafile dönüş yolundayken fil Medine yakınlarında öldü. Bunun bir felaket alameti olabileceğine dair şayialar ise çok geçmeden yayılmıştı bile. Her ne kadar insanlar bu seneyi “fil yılı” diye andıysa da mevcut tarihî tecrübeye rağmen, Mekke'ye fil göndermek hiç stratejik bir hamle değildi⁷⁹.

1323 antlaşması, Sultan'ın sancaklarını bulundurmamak kaydıyla her yıl Irak'tan kafile gönderilmesini ve bu kafiledeki sancakları aracılığıyla Ebû Said Han'ın temsilini garanti altına alıyordu. Ayrıca İlhan'ın sadaka dağıtması

⁷⁶ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.290, 303; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, I, s.126-7; İbn Fehd, *İthâf*, s.187; İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta, Tuḥfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, neşr. Muhammed Abdulmun'im el-Aryân, Beyrut 1987, s.155; Melville, 1992, s.206.

⁷⁷ Charles Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Bloomington 1999, s.40-41; Broadbridge, 2008, s.125-8.

⁷⁸ Melville, 1992, s.208.

⁷⁹ Cezerî *Havâdis*, II, s.402; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.325; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, 2395, v.12; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebih*, s.207; el-Fâsî, *Şifâ*, s.246; İbn Fehd, *İthâf*, s.192-3.

ve benzeri hayır işleri yapmasına da müsaade edilmişti⁸⁰. Sonuçları istendiği gibi gelişmediyse de Ebû Said Han'ın dikkat çeken fil gönderme eylemi öyle görünüyor ki, Sultan en-Nâsır'ı rahatsız etmişti. Taraflar arasında bir antlaşma sağlanmış olmasına rağmen, geçmiş tecrübeler dolayısıyla Memlûk-İlhanlı ilişkilerinin kırılğan yapısı ve İlhanlıların her fırsatta Hicaz'da görünür olma gayreti, zaten şüpheli tavrıyla meşhur Sultan en-Nâsır'ın fil ile yapılan gösteriyi göz ardı etmesine imkân veriyordu.

1330 yılında Mekke'de aynı zamanda bir *fitne* de patlak verdi. Aslında Sultan en-Nâsır'ın öfkesine sebep olan Irak hac emîrine karşı, yine Sultan'ın emriyle düzenlenecek bir tertip planlanmıştı. Ancak işler planlandığı gibi gitmedi ve çıkan kargaşada Emîru'l-Candâr Aldemir katledildi. Olayların büyümesiyle kaos daha da arttı ve hacıların eşyaları ile şehirdeki dükkanların yağmalanmasına, hatta bazı hacıların ölümüne sebep olmaya kadar vardı⁸¹. Bu gelişmeler Harameyn'in hâdimi ve hacıların hâmisi olduğunu iddia eden Memlûk Sultanı açısından ciddi bir itibar kaybıydı. Haberler Kahire'ye ulaştığında Sultan'ın üzüntü ve öfkesi tarifsiz düzeydeydi. Evvela Mekke'ye mektuplar yazılarak Rumeys ve Utayfe Kahire'ye çağrıldı, gelmekten imtina etmeleri üzerine, aralarında ileri gelen emîrlerin de bulunduğu güçlü bir Memlûk birliği 1330'un sonlarına doğru bölgeye sevk edildi. Emîr Seyfeddin Ayıtmış komutasındaki bu birlik suçluları cezalandırmak ve Hicaz'da Memlûk otoritesini yeniden tesis etmek üzere kat'i emirler almıştı. Birlik Mekke'ye ulaştı, bir süre burada kalarak düzeni sağladı ve ardından, 1331 başlarında geri döndü⁸².

Son yıllardaki gelişmeler, öyle anlaşılıyor ki, daha önce iki kez hac yapmış olan Sultan en-Nâsır'ı Hicaz'da yeni bir gövde gösterisine teşvik ediyordu. Sultan 1332 yılında yeniden hacca gitmeye karar verdi. 1319 yılındakine benzer şekilde gösterişli bir hazırlık süreci başladı. Sultan'a eşlik etmesi planlanan hatunlar, cariyeler ve emîrlere haber gönderilerek sefer için hazırlanmaları bildirildi. Ayrıca Suriye'deki naiplere yolculuk sürecinde ihtiyaç duyulacak her şeyi tedarik etmeleri ve gerekli hazırlıkları yapmaları emredildi. Hazırlananlar arasında muhtelif hayvanlardan, çeşitli taze yiyeceklere, türlü türlü meyvelere kadar yok yoktu. Hatta Suriye'den kar ve buz temin edildi ki, bunlar sarnıçlarla taşınarak yolculuk sırasında Sultan'a

⁸⁰ Sultan en-Nâsır'dan sonra Mekke'de (belki sürekli değil ancak) Ebû Said Han adına da hutbe okunduğu ve sadakalar dağıtılıp, hayırlar yapıldığının ve bunların yerel halk ve hacılar üzerindeki olumlu tesirlerinin görgü şahidi olarak İbn Battûta'nın kayıtları önemlidir. Bk. İbn Battûta, *Rihle*, s.183-4, 250.

⁸¹ Bu olayların ayrıntıları hakkında bk. Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXIII, s.235-6; İbn Fehd, *İthâf*, s.189-91.

⁸² Teferruat için bk. Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.329, 331-2; İbn Fehd, *İthâf*, s.195-7.

yetiştirilecekti⁸³. Ayrıca Bedevîlere de haber gönderilerek lazım gelen tedbirleri almaları bildirildi ve bazıları da Sultan'a katılmak üzere çağrıldı⁸⁴.

Gerekli düzenleme ve vekâleten atamaları yaptıktan sonra Sultan 1332 Temmuz'unda, büyük ve küçük rütbelerden toplamda yetmiş aşkın emîr, Hama hâkimi Melikü'l-Efdal, kâdîkûdâtlar ve diğer maiyetiyle yola koyuldu. Mekke'ye geldiğinde ahaliye oldukça cömert davrandı, halka sadakalar dağıttı ve ayrıca beraberindeki emîrler, memlûkler ve askerlere de ihsanlarda bulundu. Sultan hacın gereklerini yerine getirdi⁸⁵. Bu sırada, Arafat vakfesini yaparken Sultan'ın yanındakilerden biri Irak hac emîri idi ve o, Sultan'ın sağ tarafında bulunuyordu⁸⁶. Broadbridge, emîrin bu şekilde konum almasına izin vermek suretiyle Sultan'ın, Ebû Said Han'la uzlaşısına ve kendi üstün liderliğine gönderme yaptığı kanaatindedir⁸⁷ ki, haklı olma ihtimali yüksek görünüyor. Sultan en-Nâsır hacını tamamladıktan sonra Medine'yi ziyaret etti, Kerek üzerinden yoluna devam etti ve elli dört günün ardından Kahire'ye döndü. Sultan en-Nâsır bu gösterişli üçüncü hac seferiyle birlikte, bir yıl önce zaten askerleri marifetiyle sağlanmış olan Memlûk hâkimiyetini tahkim etti. Dahası, gereken her an Harameyn'deki mevcudiyetiyle kutsal toprakların hâdim ve hâkiminin yalnızca kendisi olduğunu, dolayısıyla da İslâm dünyasındaki liderliğini bir kez daha ilan ve ispat etmiş oluyordu.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in, hac yapmanın ötesinde bir eserle de Mekke'deki temsili varlığını güçlendirme düşüncesi muhtemelen bu üçüncü hac seferi sırasında olgunlaştı. Yakın zamanda file yapılan gösteriye karşı güçlü, kalıcı ve görünür bir karşılık kuşkusuz Sultan'ın şanına yakışırdı. Aslında, İbn İyas, Sultan'ın Kâbe için yeni bir kapı yaptırma fikri ve hazırlıklarını 731 (1330/1331) yılında veriyor ve tekrar hacca gitme isteğini bu kapı, yerine takılırken orada bulunma isteğiyle alakalı olduğunu söylüyorsa⁸⁸ da daha erken kaynaklar bu yeni kapının gönderilmesini Sultan'ın hacdan dönüşünden bir yıl sonraya, 733 (1332/1333) senesine tarihlendirmektedir. Bu kapı, kerestesi kırmızı akasya ağacından yapılmış ve mevcut kapı gibi demirle değil gümüşle kaplanmıştı ki, bunun maliyeti 35.100

⁸³ Cezerî *Havâdis*, II, s.533-4.

⁸⁴ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.350; Makrîzî, *ez-Zeheb*, s.106; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, s.366-70.

⁸⁵ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.352-3; Cezerî *Havâdis*, II, s.532-3; Makrîzî, *ez-Zeheb*, s.107-9; el-Fâhirî, *Tarih*, s.290.

⁸⁶ Cezerî *Havâdis*, III, s.588.

⁸⁷ Broadbridge, 2008, s.129.

⁸⁸ İbn İyas, *Bedâi*, s.461-2. İbn İyas ayrıca Ebû Said Han'ın gönderdiği file ilişkin haberleri de 731 senesi dâhilinde veriyor (s.462). Keza müellif, Sultan'ın bir kez daha hac yapma isteğini söz konusu kapı yerine takılırken orada bulunma isteğiyle ilişkilendirmesine rağmen, Sultan'ın hacci sırasında bu kapının değiştirilmesiyle alakalı herhangi bir haber de vermiyor.

dirhemdi. Kapı hazırlandıktan sonra emîr Seyfeddin Barsboğa kapının Mekke'ye götürülerek eskisiyle değiştirilme işiyle görevlendirildi. Barsboğa ve maiyetindekiler Mekke'ye ulaştıklarında, üzerinde Yemen hâkiminin adı yazılı olan eski kapı söküldü, ahşaptan olan kısımları Kâbe'nin içine bırakıldı ve Sultan'ın yaptırdığı yeni kapı yerine takıldı⁸⁹.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in Hameyn'de ortaya koyduğu irade 1330'ların ortaları itibariyle artık rakipsiz bir noktaya erişti. Ebû Said Han 1335 yılında öldü ki, yukarıda ele alındığı üzere, Memlûklerin İslâm dünyasındaki liderliğini uzun süre önce kabullenmek durumunda kalmıştı. Onun ardından İlhanlıların dağılma sürecine girmesi taraflar arasında yeni bir güç mücadelesinin yükselişine zaten imkân tanımadı. Bu tarihlerden sonra da Memlûkler Hicaz hâkimiyetini güçlü şekilde sürdürme politikalarından taviz vermediler. Yereldeki idare Ebû Nümeyy'in çocukları ve torunları aracılığıyla devam ettirildi, ancak üst hâkim olarak Memlûklerin otoritesi daima çok güçlüydü. Yemen'deki Resûliler ise emîr ailesindeki kardeş veya akrabalar arasında çıkan ihtilaflarda kendi güçlerinden istifade etmeye çalışanları destekleyerek zaman zaman bölgedeki nüfuzlarını arttırma çabasını sürdürdüler. Ancak bu çaba kısa sürelerle müdahil olma ve etkinlik kazanmalarının ötesinde bir netice üretmedi. Zira yukarıda görüldüğü üzere, Memlûk hâkimiyeti açısından tehdit oluşturan durumlarda merkezin müdahalesi çok gecikmiyordu. Hameyn hâkimiyeti ve bununla bağlantılı olarak Kâbe örtüsü, hacılar ve hac yollarıyla ilgili meseleler evvela kısmen Timurlular⁹⁰, Akkoyunlular ve daha sonra da ciddi şekilde yeniden Osmanlılar zamanında gündem olacaktı. Osmanlıların Memlûk otoritesine ilk muhalefetlerini hac yolları meselesi üzerinden kurmaları bu bağlamda anlamlıdır. Ancak bu tarihlere kadar Memlûklerin Hameyn hâkimiyetleri, dolayısıyla da İslâm dünyasındaki liderlikleri, Sultan Baybars, müteakip birkaç Memlûk sultanı ve bilhassa Sultan en-Nâsır Muhammed sayesinde bir tartışma konusu olmaktan çıkarılmıştı.

Sonuç

Yukarıda ele alınan tarihi süreç ve bu süreçteki gelişmeler iki açıdan önemli neticeler üretmiştir. İlki (C. Melville'nin de dikkat çektiği) Hicaz'daki Memlûk-İlhanlı ilişkileri özelinde gelişen mücadelelerle alakalıdır. İlhanlı yöneticilerinin önemli bir kısmının ihtidasıyla İlhanlı Devleti İslâmî bir

⁸⁹ Cezerî *Havâdis*, III, s.603-4; Ebû'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid*, s.54; Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s.362-3; el-Fâsî, *el-İkdu's-Semîn*, I, s.51; İbn Fehd, *İthâf*, s.203.

⁹⁰ Memlûk ve Timurluların söz konusu bağlamdaki mücadeleleri hakkında bk. Cüneyt Kanat, *Ortadoğu'da Hâkimiyet Mücadelesi, Memlûk-Timurlu Münasebetleri 1382-1447*, Ankara 2022, s.184 vd.

kimliğe bürünmüş ve daha da önemlisi İlhanlılar Gâzân Han'la birlikte İslâm dünyasında giderek artan bir nüfûz elde etme gayreti sarf etmiş ve liderlik iddialarını dillendirmeye başlamışlardı. Diğer yandan, Sultan Baybars hilafeti Kahire'de ihya etmiş, halifeyi Memlûk Devleti himayesine almış ve ondan, kendisinin Müslümanların işlerinden sorumlu ve onları yönetmeye yetkili olduğuna dair bir taklîd de edinmişti. Dolayısıyla Memlûk Sultanı artık İslâm dünyasının lideri olduğunu iddia ediyordu. Bir başka söyleyişle bu, İslâm dünyasında benzer iddialarla ortaya çıkacak olan herkesin muhatap ve rakibinin evvelâ Memlûk Sultanı olduğu anlamına geliyordu. Gâzân Han Müslüman bir lider olarak İslâm dünyasında söz sahibi olmaya gayret etmişti, ancak geleneksel İlhanlı politikasından da vazgeçmeyerek Memlûklerle mücadeleye tüm gücüyle devam etmiş ve hatta Memlûkleri tekfir etmek suretiyle, bir anlamda, bu mücadeleyi yeniden tanımlamış ve fakat istikrarlı şekilde sürdürme noktasında taviz vermemişti. Ancak bir diğer Müslüman İlhan Ebû Said Han'ın iktidara gelişinden kısa süre sonra İlhanlıların Memlûk karşıtı politikalarında önemli değişiklikler oldu ve onlar artık kalıcı bir barıştan bahsetmeye başladılar. Memlûkler hilafet ve halifeyi güçlü himayeleri altında bulundurdıklarından ve barış arzulayan taraf olarak İlhanlılar Memlûk karşıtlığı üzerinden bir politika üretemeyeceklerinden, Müslüman dünyada bir varlık göstermeye çalışan Ebû Said Han Hicaz'a yöneldi. Muhtelif politikalar, girişimler ve iktidar mücadelesi güden muhalif gruplara destek sağlamak suretiyle burada etkinlik kazanmaya çalıştı. Ancak işaret edildiği üzere, Memlûk politik iddia ve kabulleri buraya yönelik her girişimin muhatabının Memlûk sultanı olduğunu öngörüyordu. Nitekim Ebû Said Han'la çağdaş Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed, Sultan Baybars zamanında Hameyn'de tesis edilen Memlûk otoritesini tahkim edici genel Hicaz politikasının yanı sıra, aynı amaca matuf olarak kendisi üç kez hac yaptı. Yukarıdaki gelişmeler göz önüne alındığında, bu üç seferlerle Sultan en-Nâsır Muhammed, kendisinin ve Memlûk Devleti'nin Hicaz ve Hameyn'deki hâkimiyetini kesin olarak kanıtladı ve aynı zamanda bir liderlik deklarasyonunda bulundu.

İşaret edilen ikinci netice ise incelediğimiz süreçteki gelişmelerin İslâm dünyasındaki *liderlik ifade ve tezahür zeminindeki* değişim ve dönüşümü üzerindeki etkileriyle alakalıdır. Girişte işaret edildiği üzere, klasik dönemde hilafet hem fiilî hem de temsilî bir liderlik makamı olarak işlerlik göstermiştir. 1258'den sonra ise İslâm dünyasındaki liderliğin tam olarak nasıl temsil edileceği net değildi. Hilafetin tarihî süreç içerisinde yaşadığı dönüşüm Sultan Baybars'ın bu makamı Kahire'de ihya etmesiyle yeni bir aşamaya geçti. Bu süreçte hilafet makamı sahip olduğu temsilî ve geleneksel itibar dolayısıyla ve aynı zamanda bu yöndeki toplumsal ihtiyaca binaen titizlikle korundu (fakat

bununla birlikte, bireysel anlamda halifelerin yavaş yavaş görünür olmaktan uzaklaştıkları bir süreç işledi). Hilafeti himayelerinin yanı sıra Memlûkler Sultan Baybars'tan itibaren Hicaz bölgesindeki hâkimiyetlerini güçlendirmeye başladılar. Ve daha en başından itibaren bunu Müslüman dünyadaki liderliklerinin gereklerinden biri olarak gördüler. Ancak güç ve itibar kazanarak yükselen Müslüman idarecilerin liderlik iddiasında bulunabilmek için (bunu en azından denemek için) yeni araç ve argümanlara ihtiyaç duymaları kaçınılmazdı. Nitekim öyle de oldu. Bu halde, bu yeni muhayyel güç/lider Kahire'ye ulaşarak halifeyi ve hilafeti buradan bir başka yere nakledemeyeceğine göre (nitekim Osmanlılar bunu yaptığında Memlûk Devleti artık tarihten silinmiş olacaktı), bir başka yol bulmak durumundaydı. Bu yol Ebû Said Han örneğinde görüldüğü üzere Harameyn'den geçiyordu. Dolayısıyla Memlûkler var oldukça hilafetin Kahire'den uzaklaştırılamayacağı gerçeği ortadayken ve bilinçli bir Memlûk politikası olarak bireysel anlamda Abbâsî halifelerinin görünürlüğü azaltılırken Müslüman liderler arasında Harameyn hâkimiyeti (ve bununla bağlantılı olarak hac yollarının güvenliğinin sağlanması, Kâbe'ye örtü gönderilmesi, hacıların korunması, hülâsa Hâdimü'l-Harameyn olma imtiyazı) için mücadelelerin artması İslâm dünyasındaki liderlik tezahürünün daha çok burayla alakalı olduğu bir neticenin tedricen oluşmasında işlerlik gösterdi. Özellikle 1258'den sonra, iki güçlü Müslüman lider olarak Sultan en-Nâsır ve İlhan Ebû Said Han'ın yukarıda ele alınan mücadeleleri ve Sultan en-Nâsır'ın bu mücadelede galip gelmek adına yaptıkları, işaret edilen süreçte ve neticenin oluşmasında kilit ve ilham verici bir rol oynadı. Neticede artık İslâm dünyasında bir güç gösterisinde ve liderlik iddiasında bulunmak isteyen muktadirlerin yöneleceği adres belli olmuştu.

Kaynakça

- Alaaddin Ali b. Abdüzzâhir. (2005). *er-Ravdu'z-Zâhir fî Gazveti'l-Melik en-Nâsır*, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut-Sayda.
- Allsen, T. T. (1991). "Changing Forms of Legitimation in Mongol Iran", *Rulers From the Steppe, State Formation on the Eurasian Periphery*, C. II, ed. Gary Seaman – Daniel Marks, Los Angeles, s.223-241.
- Amitai, R. (1990). "The Remaking of the Military Elite of Mamlûk Egypt by Al-Nâsır Muhammad B. Qalâwûn", *Studia Islamica*, S. 72, s.145-163.
- Amitai, R. (2001). "The Conversion of Tegüder Ilkhan to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25, s.15-43.
- Amitai-Preiss, R. (1999). "Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War Against the Mamluks", *The Mongol Empire And Its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss – David O. Morgan, Brill, Leiden, s.57-72.

- Ankawi, A. (1974). “The Pilgrimage to Mecca in Mamlûk Times”, *Arabian Studies*, 1 (1974), s.146-170.
- Ayalon, D. (1972). “The Great Yasa of Chingiz Khan. A Reexamination”, *Studia Islamica*, S. 36, s.113-158.
- Ayaz, F. Y. (1998). *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ayaz, F. Y. (2007). “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702-1303)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, s.1-32.
- Aynî, *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli 'z-Zamân*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. 2394; 2395.
- Bausani, A. (2002). “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din”, çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/32, s.223-231.
- Baybars el-Mansûrî. (2010). *Zubdetu'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, tah. Donald S. Richards, Das Arabische Buch, Beyrut.
- Bektaş el-Fâhirî. (2010). *Tarihu'l-Fâhirî*, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Mektebetü't-Asriyye, Sayda-Beyrut.
- Birzâlî. (2006). *el-Muktefî alâ Kitâbi'l-Ravzateyn*, C. IV, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Sayda-Beyrut.
- Blair, S. (1987). “The Epigraphic Program of Uljaytu's Tomb at Sultaniyya: Meaning in Mongol Architecture”, *Islamic Art*, 2, s.43-96.
- Broadbridge, A. F. (2008). *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Buzpınar, Ş. T. – Küçükaşçı, M. S. (1997). “Haremeyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XVI, İstanbul, s.153-157.
- Cezerî. (1998). *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâ'uhû ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâ'ihî*, II, III, neşr. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Mektebetü't-Asriyye, Sayda-Beyrut.
- Ebû'l-Fidâ. (1997). *Tarihu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, C. II, neşr. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Ebü'l-Fedâil. (1973). *Ägypten und Syrien Zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal Ibn Abî al-Fađâ'il, (en-Nehcü's-Sedîd ve Dürrü'l-Ferîd fî mâ ba'd Tarihi İbni'l-Âmîd, Havâdisu'l-Fetre Beyne sene 717-741 Hicriyye)*, ed. Samira Kortantamer, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg.
- Erol, B. G. (2019). “Memlûk Sultanlarının Hacları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 40, s.312-355.
- es-Süleyman, A. b. H. (1973). *el-Alâkâtu'l-Hicaziyyeti'l-Mısriyye Zaman Selâtini'l-Memâlîk*, Kahire.

- Hamdullah el-Müstevfi. (1336). *Nüzhetü'l-Kulûb*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitabhâne-i Tahûrî, Tahran.
- Irwin, R. (2012). "Journey to Mecca: A History", *Hajj Journey to the Heart of Islam*, ed. Venetia Porter, Harvard University Press, Cambridge, s.136-220.
- İbn Abdüzzâhir. (1961). *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîreti'l-Meliki'l-Mansûr*, tah. Murad Kamil, Kahire.
- İbn Abdüzzâhir. (1976). *er-Ravdu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, tah. Abdülaziz el-Huveytur, Riyad.
- İbn Battûta. (1987). *Rihletu İbn Battûta, Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, neşr. Muhammed Abdulmun'im el-Aryân, Beyrut.
- İbn Dokmak. (1884). *Nüzhetü'l-Enâm fî Tarihi'l-İslâm, Сборник материалов, относящихся к истории Золотоорды (Altın Orda Tarihi İle İlgili Kayıtlar Derlemesi)*, ed. V. Tiesenhausen, c. I, Petersburg, s.315-330.
- İbn Habîb. (1982). *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmi'l-Mansûr ve Benih*, C. II, tah. Muhammed Muhammed Emin, Kahire.
- İbn İyas. (2010). *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*, C. I/1, tah. Muhammed Mustafa, Orient-Institut Beirut, Beyrut.
- İbn Kesîr. (2015). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XVI, tah. Komisyon, Dâru İbn Kesîr, Katar.
- İbn Tagriberdî. (1992). *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. VIII, IX, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbnü'd-Devâdârî. (1960). *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, C. IX, neşr. Hans R. Roemer, Kahire.
- İbnü'l-Furât. (1942). *Tarihu İbni'l-Furât*, C. VII, tah. Konstantin Zureyk, el-Matbaa el-Amrikaniyye, Beyrut.
- İzzeddin b. Fehd. (1988). *Ğayetü'l-Merâm bî-Ahbâr Saltanati'l-Beledi'l-Harâm*, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke.
- Kalkaşendî. (1915, 1916, 1918). *Subhu'l-A'sâ fî Sınâati'l-İnşâ'*, C. VI, X, XIII, neşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim, Dâru'l-Kütün el-Mısıriyye, Kahire.
- Kalkaşendî. (2006). *Meâsiru'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, tah., Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- Kanat, C. (1998). "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnığır, 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 13, s.97-119.
- Kanat, C. (2001). "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 16, s. 31-45.

- Kanat, C. (2002), “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s.233-47.
- Kanat, C. (2022). *Ortadoğu’da Hâkimiyet Mücadelesi, Memlûk-Timurlu Münasebetleri 1382-1447*, TTK, Ankara.
- Kâşânî. (1391). *Tarih-i Olcaytu*, neşr. Mehîn Hamblî, Şirket-i İntişarat-ı İlm ve Ferhengi, Tahran.
- Little, D. P. (1983). “Religion Under the Mamluks”, *Muslim World*, XXIII, s.165-181.
- Makrîzî. (1936, 1941). *es-Sulûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, C. I, II, tah. Muhammed Mustafa Ziyâde, Dâru’l-Kütübi’l-Mısıryye, Kahire.
- Makrîzî. (1955). *ez-Zehab el-Mesbûk fî Zikri men Hacce mine’l-Hulefa ve’l-Mulûk*, neşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire.
- Melville, C. (1990). “Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan”, *Pembroke Papers* 1, s.159-177.
- Melville, C. (1992). “The Year of the Elephant’ Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa’id (1317-1335)”, *Studia Iranica*, 21, s.197-214.
- Melville, C. (1999). *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Bloomington.
- Mirhand. (1339). *Tarih-i Ravzatü’s-Safâ*, C. V, neşr. Merkez-i Hayyâm Pîrûz, Tahran.
- İbn Fehd. (1984). *İthâfû’l-Verâ bi-Ahbâr Ümmi’l-Kurâ*, C. III, tah. Fehîm Muhammed Şeltût, Mekke.
- Nuveyrî. (2004). *Nihaytü’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, C. XXXI, tah. Necip Mustafa Fevvâz - Hikmet Kaşlı Fevvâz; C. XXXII, XXXIII tah. İbrahim Şemseddîn, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Moğol İranında Gelenek ve Değişim, Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs, İstanbul.
- Pfeiffer, J. (2018). “Karşılıklı Yakınlaşma”: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, çev. Kâzım Uzun, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, s. 639-660.
- Reşîdüddin. (2013). *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka – Mehmet Ersan – Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara.
- Safedî. (1998). *A’yânü’l-Asr ve A’vânü’n-Nasr*, II, tah. Ali Ebû Zeyd vd., Dâru’l-Fikr, Dimaşk.
- Sağlam, A. (2017). *Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi, İlhanlılar – Memlûkler (1298-1304)*, Çamlıca Yay., İstanbul.
- Sağlam, A. (2018). “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Bellekten*, 293, s.83-157.

- Sağlam, A. (2021), *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, TTK, Ankara.
- Şebânkâreî. (1363). *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- Taceddin Abdülbâki el-Yemânî (2012). *Behcetü'z-Zaman fî Târîhi'l-Yemen*, neşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî, Riyad.
- Takıyyüddin el-Fâsî (1986). *el-İkdu's-Semîn fî Tarihi'l-Beledi'l-Emîn*, C. I, tah. Muhammed Hamid el-Fikî; C. IV, tah. Fuâd Seyyîd, Beyrut.
- Takıyyüddin el-Fâsî. (1956). *Şifâu'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, C. II, Mekke.
- Uyar, M. (2012), “İlhanlı Hükümdarlarının İslam’a Girmesinde Rol Alan Türk Süfileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri”, *Belleten*, LXXVI/275, s.7-30.
- Uyar, M. (2012). “İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı”, *International Congress of Asian and North African Studies*, (10-15 Eylül 2007 Ankara), Ankara, s.1-8.
- Uyar, M. (2016). “İlhan Ölceytü’ye Verilen Harbende İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI / 2, s.595-607.
- Uzun, K. (2020). *Memlûk Devleti Himayesinde ve İslâm Dünyasında Abbâsî Hilafeti: Saltanat-Hilafet İlişkisi*, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1967). “Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI/124, s.601-646.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2013). *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, TTK, Ankara.
- Vassâf. (1346). *Tahrîr-i Tarihi Vassâf*, nşr. Abdulmuhammed Âyefî, Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran.
- Yavuz, H. (1997). “Hâdimü'l-Harameyn”, *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s.26-27.